

VERTEUFELT HUMAN!

HEDDA MARIA POST
JULIA SCHMIDT

Verantwoordelijkheid
van Homerus tot Foucault

Wanneer een ezel een man doodt, moeten de familieleden van de man de ezel voor moord verantwoordelijk houden. Ze moeten het dier doden en het over de landsgrenzen gooien.

De wijze waarop de Griekse filosoof Plato in *De Wetten* invulling geeft aan 'verantwoordelijk stellen', zal ons tegenwoordig vreemd voorkomen. Voor ons lijkt verantwoordelijkheid een vertrouwd begrip en in onze huidige cultuur staat individuele verantwoordelijkheid hoog in het vaandel, maar wanneer erop ingezoomd wordt, verliest het begrip zijn scherpte. Verantwoordelijkheid is een verzamelbegrip voor handelingen, gedragingen en gevoelens. Je kunt verantwoordelijkheid nemen, je kunt haar dragen, je kunt haar geven, haar afschuiven, je kunt haar weigeren. Of je verantwoordelijkheid kunt opleggen, is twijfelachtig. Je kunt bepalen wat je met verantwoordelijkheid doet. Je kunt verantwoordelijk zijn of verantwoordelijk handelen, je kunt het ook laten. Verantwoordelijkheid is geen essentie van ons mens-zijn. Het is eerder de mogelijkheid tot verantwoordelijk zijn die essentieel is.

In verantwoordelijkheid zit 'antwoord' besloten. Het is antwoorden in de zin van verantwoording, rekenschap afleggen. 'Ben ik mijn broeders hoeder?', is Kaïns antwoord op de vraag: 'Wat is er gebeurd met je broer Abel?' Het is een antwoord, maar

het wijst verantwoordelijkheid af.

Is verantwoordelijkheid een deugd? Komt het voort uit autonomie, plichtsgevoel, of is het gebaseerd op keuze, op vrijheid? De antwoorden hierop zijn niet definitief: het begrip verantwoordelijkheid is tijd- en contextgevoelig.

Van het volmaakte naar het allerlaagste

In de geschiedenis doen zich abrupte overgangen voor. Plotseling gaat men denken op een manier die daarvoor niet *en vogue* was. Een idee dat eeuwenlang heerst in de religie, de metafysica en - sinds Plato - ook in de filosofie, is *the great chain of being*. Hierin ziet men het wereldbeeld als hiërarchisch geordend, als een aaneenrijging van schakels. Bovenaan staat een god of staan de goden, in de filosofie van Plato zijn dat de Vormen. Daaronder bevinden zich de engelen en demonen. En ten slotte de mensen, dieren, planten en mineralen. Ziedaar de 'grote ketting van het volmaakte naar het allerlaagste'. De goden hebben het voor het zeggen, ze geven geboden en wetten. De verantwoordelijkheid van de mens bestaat erin zich te houden aan de goddelijke wetten en aan de wetten van de door god aangestelden.

Na de wetenschappelijke revolutie (rond 1600) van Kepler, Galilei en Newton en na de in 1801 verschenen uitgewerkte evolutietheorie van de Franse bioloog Jean-Baptiste Lamarck wordt *the great chain of being* niet meer als vanzelfsprekend

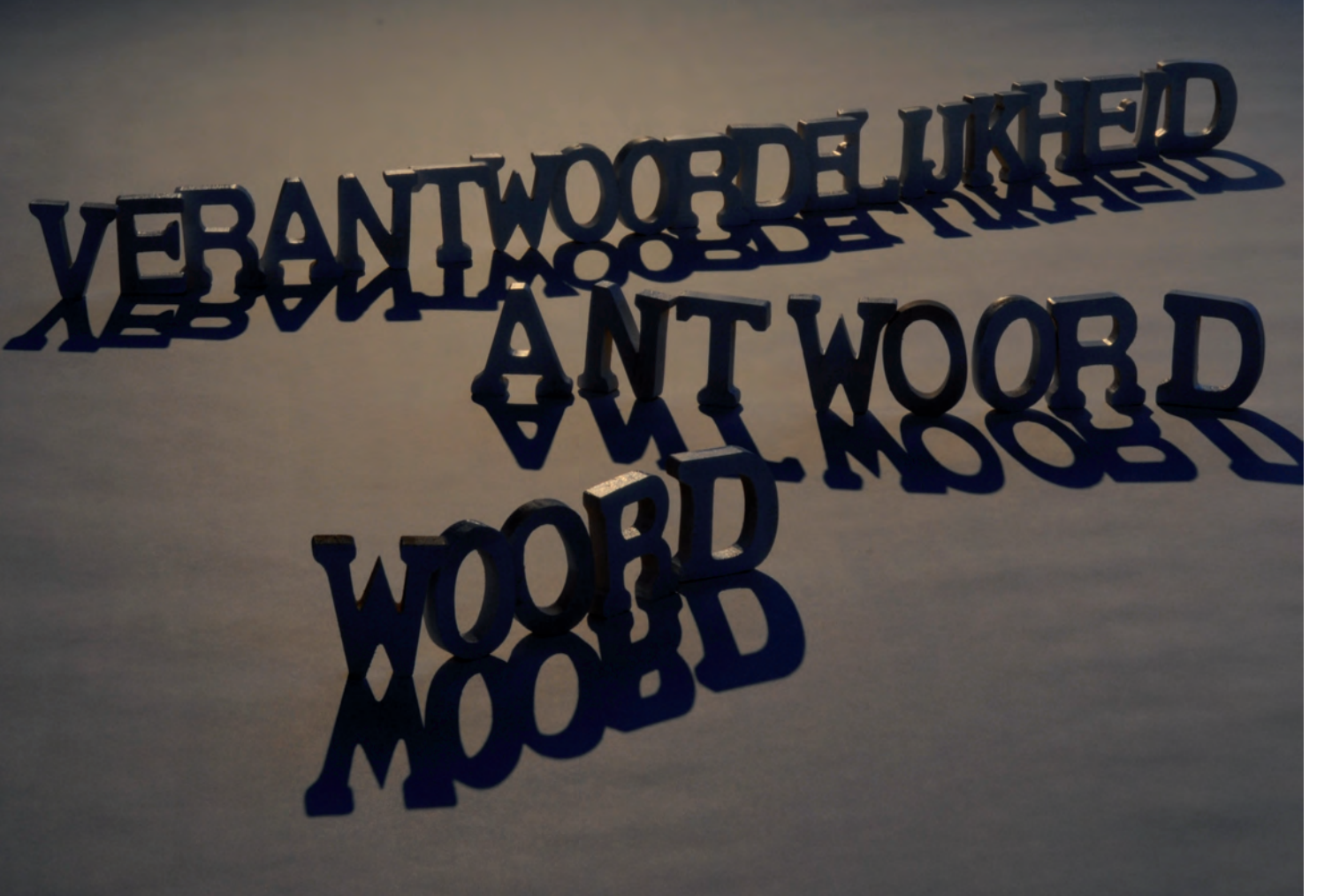

Foto Oliver Steller

gezien. Er komen filosofen, Nietzsche (1844-1900) en Foucault (1926-1984) bijvoorbeeld, die een wereldorde waarin de mens een eigen centrale plek heeft, verwerpen. De mensheid, die als collectief een plek heeft in the great chain of being, verliest haar collectiviteit wanneer de orde verval. Dan gaat het om de mens als individu die zijn eigen leven en zijn eigen inzichten een plaats moet geven, zonder dat er een overkoepelend punt is dat het perspectief bepaalt. Ieder mens moet zijn eigen gepaste plek vinden. Authenticiteit en autonomie worden belangrijk.

Als er geen absolute wereld is, geen chain of being, is de plaats van de mens in het universum onzeker. Een absolute moraal verdwijnt, waarden en deugden gaan schuiven en er is geen archimedespunt meer van waaruit men op een overzichtelijk geordend moreel universum de blik kan richten. De mens is mens met mensen in een kosmos en moet zelf zijn hiërarchieën verzinnen. Dit ontbreken van 'boven en onder in de orde' ook in morele zin, kan cynisme en nihilisme als gevolg hebben. Maar hieruit kan ook de bewustwording voortkomen dat de mens zelf aan zet is: hijzelf kan begrippen inhoud geven, hijzelf kan zijn leven inhoud geven, hijzelf heeft de macht over interpretatie van doel en betekenis, van leven en dood.

Zelfkennis en juist handelen

Aan de basis van ons gevoel van 'zijn', van deugden en

waarden, ligt grotendeels de filosofie van de oude Grieken. In de heldendichten van Homerus, die ongeveer 800 voor onze jaartelling leefde, wordt aan het begrip verantwoordelijkheid niet gerefereerd. Botsende verlangens van de goden, schuld en vergelding, rechtvaardigheid en misdaad zijn aan de orde, dat wel. Aan de intentie, gevoelens en wil van de mens wordt weinig waarde gehecht. De goden hebben, hoewel zij niet almachtig noch onberispelijk zijn, met hun plannen en intenties macht over de stervelingen. Het zijn de goden die de mensen besturen, hun invloed laat zich gelden op het handelen maar ook op de gevoelens en emoties van de mens. De mens is werktuig en slachtoffer van de wil van de goden.

Vier eeuwen later schrijft Plato in zijn dialogen over juist handelen en rechtvaardigheid. In *De Staat* beschrijft hij een gedachtewisseling tussen de sofist Adimantus en Socrates. Zij spreken over vervaging van normbesef en het verval van normen, 'zelfs al bij de jeugd, die niet weet wanneer te zwijgen, wanneer een plaats af te staan, hoe attent te zijn voor ouders en bij wie ook haardracht, kleding en houding niet meer is wat het geweest is'. Adimantus en Socrates trekken de conclusie dat het geen zin heeft wetten voor te schrijven tegen dit soort dingen. Wetten zijn conventies, afspraken tussen mensen. Op zich zijn wetten willekeurig en ingegeven door belangen van mensen. >

DOOR ZELFKENNIS IS DE MENS IN STAAT JUUST TE HANDELEN

Ze zijn een middel om de egocentrische en tegenstrijdige belangen te reguleren. Rechtvaardigheid gelijkgesteld aan het zich houden aan de wetten, is dus een willekeurige bezigheid, volgens Socrates. Alleen filosofie, de kennis hoe we ons in overeenstemming met onze natuur behoren te gedragen, geeft objectieve standaards. Met andere woorden, door zelfkennis is de mens in staat juist te handelen. Dit geeft de mens zelf verantwoordelijkheid, het geeft hem zelfs de verantwoordelijkheid zich af te vragen of hij zich aan wetten moet houden en zich te allen tijde aan die standaards moet conformeren, ook in omstandigheden waarin zijn integriteit negatieve gevolgen heeft.

Het verantwoordelijke dier

In Plato's betoog *De Wetten* wordt een andere visie verwoord. De tekst gaat grotendeels over het bestraffen van doodslag en moord. Het adagium van Socrates, dat niemand met opzet zondigt en dat misdaad voortkomt uit gebrek aan kennis, schemert nog door. Toch worden in *De Wetten* wel straffen voorgesteld. Gebrek aan kennis houdt niet in dat iemand zonder meer vrijuit gaat. Wanneer er een overtreding wordt begaan moet die bestraft worden, men moet de gevolgen van zijn daden dragen en ondanks gebrek aan inzicht verantwoordelijk worden gehouden. De teksten van Plato gaan over rechtvaardigheid. Niet alleen voor mensen maar ook voor dingen en dieren wordt in het kader van rechtvaardigheid vergelding voor misstappen geëist: 'Als een lastdier een mens doodt en dit gebeurt niet in een van staatswege georganiseerde wedstrijd, dan moeten familieleden het dier van moord beschuldigen. Zij moeten rechters kiezen. Als men het dier schuldig acht, wordt het ter dood gebracht en het lijk wordt over de landsgrens gegooid. Als een dood ding een mens doodt en het gaat niet om de bliksem of iets anders dat door een god wordt gezonden om de mens te treffen, moet een familielid de meest nabij wonende buurman aanwijzen om recht te spreken. Als het dode ding schuldig wordt bevonden, moet men het net zo behandelen als het dier dat zojuist werd genoemd.' In deze teksten wordt gesproken over het verantwoordelijk stellen van dingen en dieren. Mensen zijn slachtoffer van dieren en dingen alsof dieren en dingen de intentie hebben de mens kwaad te doen. Nu lijkt ons dit een vreemd soort slachtofferschap. Tussen Homerus en Plato heeft er al een 'verlichting' plaatsgevonden. De rationele mens gaat op zoek naar natuurwetten die de werkelijkheid regeren. De presocraten, filosofen vóór Plato, voeren een 'secularisatie' door. De goden

zijn niet langer voldoende als grondbeginsel, niet voor natuurwetten en ook niet voor de drijfveren van de mens. De mens moest voor zijn doen en laten zelf verantwoordelijkheid gaan nemen. Hij ontdekt zijn innerlijk en zijn autonomie. De presocraat Xenophanes gaat zelfs zover dat hij de verhouding omdraait: niet de goden bepalen de handelingen en emoties van de mens, maar de mens maakt zijn goden. De goden zijn projecties: 'Als koeien konden tekenen, tekenden zij hun

goden als koeien.'

Verteufelt human

Meer dan twee millennia later volgt Goethe de lijn van de presocraten. In *Iphigenie auf Tauris*, een drama dat hij schreef in 1779, legt hij de verantwoordelijkheid bij de mensen. Goethe laat Iphigeneia, de protagoniste, zeggen: 'Der missversteht die Himmlischen, der sie / Blutgierig wähnt, er dichtet ihnen nur / Die eignen grausamen Begierden an.' ('Hij die de goden misverstaat, die hen bloeddorstig waant, dicht hen slechts zijn eigen afgrijselijke wensen toe.') Tegen koning Thoas van Tauris zegt Iphigeneia: 'Wat je goden zijn, ben je zelf, er zijn geen andere goden, behalve die de mens gemaakt heeft. Tussen ons zal waarheid zijn.' Zo haalt Iphigeneia de mythische wereld onderuit. Goethe maakt haar tot een mondige vrouw die verantwoordelijkheid neemt en zich niet aan de goden laat overleveren. Uitermate menselijk, *verteufelt human* om met Goethe te spreken.

Lot, noodlot, fortuin en feiten

In onze tijd zijn de goden, de dingen en de dieren vervallen als instanties om verantwoordelijkheid op af te wentelen. Maar de mens is vindingrijk: er is nog altijd het lot, het noodlot, fortuin en de feiten. Het lot treft je, geluk moet je hebben en feiten zijn feiten. Al deze zaken kunnen verschil uitmaken tussen slachtoffer of verantwoordelijke zijn. Van de stoïcijn Epictetus, die in de eerste eeuw van onze jaartelling leefde, is een verzameling citaten opgetekend in een handboekje, *Encheiridion*. Het vijfde citaat luidt: 'Het zijn niet de dingen zelf die de mensen verontrusten, maar hun meningen over de dingen. Laten wij daarom, wanneer wij gehinderd, in verwarring gebracht of gekwetst worden, nooit iets of iemand anders dan onszelf de schuld geven, dat wil zeggen onze eigen meningen. Een onontwikkeld mens geeft anderen de schuld wanneer het niet goed met hem gaat. Iemand die pas begonnen is met zijn filosofische ontwikkeling maakt zichzelf verwijten. Wie noch zichzelf, noch een ander iets verwijt,

zijn ontwikkeling is voltooid.' Epictetus ontkent de feiten niet. Feiten als feiten zijn niet te veranderen, dat is hun realiteit. Wat wel kan veranderen, is de manier van kijken, van reactie op en interpretatie van feiten.

Arthur Schopenhauer (1788-1860) heeft eenzelfde kijk, maar betreft het op het handelen: Het lot schudt de kaarten, wij spelen. Hier komt het begrip slachtofferschap weer in het vizier. Iemand is nooit alleen maar slachtoffer, er blijft altijd de verantwoordelijkheid zijn eigen reactie en handelen te bepalen in welke situatie dan ook. Slachtoffer zijn is een voor de hand liggende strategie om jezelf te rechtvaardigen en om stand te houden in een harde wereld. Maar verantwoordelijkheid nemen, verantwoordelijk zijn, betekent vrij zijn, geen slachtoffer zijn, macht over de interpretatie van feiten hebben en de hiërarchie van feiten zelf te kunnen bepalen. Eigen verantwoordelijkheid nemen wil ook zeggen dat je dingen kunt doen die tegen de heersende opinie ingaan en die misschien niet opportuun voor je zijn. Verantwoordelijkheid impliceert vrijheid in die zin dat men de macht of het vermogen heeft zich een voorstelling te vormen over gevolgen en morele aspecten van handelingen. Verantwoordelijkheid nemen veronderstelt een vrije wil. Naast eigen verantwoordelijkheid is er ook verantwoordelijkheid voor jezelf. Verantwoordelijkheid nemen voor jezelf is het tegenovergestelde van *laissez faire*, *laissez aller*, en ligt aan de basis van alle verantwoordelijkheid.

Een mens heeft rechten en een mens heeft plichten. De verbinding tussen rechten en plichten, dat is verantwoordelijkheid.

BRONNEN

Plato, *De Staat (Politeia 425bc)*
Plato, *De Wetten (Nomoi boek ix, boek ix 873 e-874a)*
Johann Wolfgang von Goethe, *Iphigenie auf Tauris*
Arthur Schopenhauer, *Aphorismen zur Lebensweisheit (V, 48, 1851)*
Arthur Oncken Lovejoy, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea (1936)*